

Полевікова, О.Б. Шляхи збагачення словникового запасу першокласників [Текст] / О.Б. Полевікова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – Тернопіль, 2009. – № 4. – С. 73-78.

УДК 372.36

Полевікова О.Б.,

Херсонський державний університет

ШЛЯХИ ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ ПЕРШОКЛАСНИКІВ

Автор статті аналізує шляхи збагачення словникового запасу першокласників у контексті педагогічної інноватики.

Автор статті анализирует пути обогащения словарного запаса первоклассников в контексте педагогической инноватики.

The author of the article analyses the ways of enrichment the first year pupils' dictionary in the context of pedagogical innovation in education.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Сучасна школа першого ступеня – це результат важливих змін, що відбулися в системі вітчизняної освіти протягом останніх років і сприяли появі педагогічної інноватики – вчення про створення, оцінювання, освоєння і використання педагогічних новацій [2, с.3]. Досліджуючи трискладовий процес – процес створення, засвоєння і застосування нововведень, науковці виокремлюють значимість ролі вчителя в застосуванні інноваційних технологій. У цьому контексті актуальним є аналіз використання вчителем ефективних шляхів розв'язання навчально-виховних завдань початкової ланки освіти, зокрема завдань формування мовної особистості молодшого школяра, де чільне місце посідає робота над семантикою слів рідної мови.

Аналіз основних досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. На заході дослідження педагогічної інноватики ведуться з кінця 50-х років ХХ сторіччя і близько 15 років – у нашій країні. Серед учених, які здійснюють наукові розвідки в даному напрямку, слід відзначити праці І.Д. Бега, Л.І. Даниленка, І.М. Дичківської, М.В. Кларіна, О.М. Пехоти, О.В.Попової, Л.С. Подимової, А.І. Прігожина, В.А. Сластьоніна, А.В. Хуторського.

Різноманітні розглядалися науковцями і проблема збагачення словникового складу дітей молодшого шкільного віку: в лінгвістичному (Л.А.Булаховський, В.О.Горпинич, І.І. Ковалик, М.Я.Плющ, В.М. Русанівський та ін.), психологічному (Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, Д.Б.Ельконін, О.О.Леонт'єв та ін.), психофізіологічному (М.М.Кольцова, М.І.Красногорський, І.П. Павлов та ін.), лінгводидактичному (А.Г.Арушанова, М.С.Вашуленко, Т.Г.Рамзаєва, Т.Ф.Потоцька, О.Н.Хорошковська та ін.) аспектах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Подальших наукових досліджень вимагають актуальні аспекти роботи зі словом у школі першого ступеню, яка відкрита для глобальних інноваційних процесів і посідає важливе місце в єдиній системі навчання і виховання, що склалася в нашій країні.

Мета статті: аналіз шляхів збагачення словникового запасу першокласників у контексті педагогічної інноватики.

Досягненню поставленої мети, на нашу думку, сприятиме розв'язання таких завдань:

- 1) з'ясування основних вимог (принципів) лексичної роботи, прийомів семантизації незнайомих дітям слів й ефективності використання словниково-семантичних вправ;
- 2) дослідження методики роботи зі словниками в аспекті збагачення словникового запасу першокласників;
- 3) визначення методичних умов, що забезпечують результативне використання «Тематичного словника школяра» на уроках навчання грамоти;
- 4) розробка уроку-презентації «Тематичного словника школяра».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Процес збагачення словникового запасу учнів початкових класів вимагає аналізу основних вимог (принципів) лексичної роботи, з'ясування прийомів семантизації незнайомих дітям слів й ефективності використання словниково-семантичних вправ.

Принципи методики збагачення словникового запасу молодших школярів ураховують специфіку слова як одиниці мови: безпосередній зв'язок слова з зовнішнім світом, значеннєві (семантичні) зв'язки слова з іншими словами, особливості лексичного значення слова в оточенні з іншими словами й у різних функціонально-значеннєвих типах мовлення. Відповідно до цих особливостей слова виділяють такі принципи методики збагачення словникового запасу учнів:

- співвіднесення слова і реальної дійсності (предмета або малюнка цього предмета) у тлумаченні лексичного значення слова (екстралінгвістичний принцип);

- з'ясування значення слова в його родо-видових, синонімічних й антонімічних зв'язках, у його структурно-семантичних відносинах з родинними словами (парадигматичний принцип);

- аналіз слова в його оточенні з іншими словами з метою виявлення валентних зв'язків (синтагматичний принцип);

- дослідження уживаності слова у певних стилях (функціональний принцип);

- включення слова в контекст словосполучення, речення, складного синтаксичного цілого (контекстуальний принцип).

Перший і другий принципи сприяють семантизації слів, четвертий і п'ятий – актуалізації. Третій принцип однаково важливий і для семантизації, і для актуалізації слів.

Методика початкового навчання української мови налічує чимало прийомів ознайомлення учнів з новим словом і його значенням: демонстрація предмета чи малюнка (для слів з предметним значенням); з'ясування значення слова за тлумачним словником; використання контексту; добір синонімів; добір антонімів; добір до слова родової назви або до родової назви – окремих його видових назв; пояснення слова з опорою на його видову чи родову ознаку; морфемний або елементарний словотворчий аналіз; етимологічний аналіз; переклад слова на іншу мову, яку знають учні даного класу [1, с.213-214; 3,

с.129-130;].

Отже, прийоми ознайомлення учнів з семантикою слова різноманітні, але вибір способу їх семантизації обумовлений конкретними дидактичними завданнями, а головне – доцільністю використання кожного з них.

Контекст нерідко створює ілюзію розуміння змісту слова. Тому варто підбирати такий контекст, щоб він дозволяв створювати хоча б найбільш загальне уявлення про значення слова – знання про те, якої групи предметів, явищ, процесів, якостей стосується предмет, ознака, дія, позначені даним словом. Для більш чіткого розуміння змісту слова й активного користування ним опора лише на контекст має обмежене значення. Вузкий діапазон має і застосування наочності під час пояснення змісту слова. Обмеженість цього способу знаходиться в прямому зв'язку з характером семантики слова: наочно можна представити лише конкретні предмети, явища й у дуже незначному ступені – процеси і якості. За допомогою наочних засобів не можна пояснити ні відтінки значення слова, ні його вживання. Застосування наочності особливо виправдує себе на уроках читання, коли вчитель знайомить дітей із застарілою лексикою.

Значно ширше застосування знаходить зіставлення невідомого слова з відомим, наявним у словниковому запасі школяра і добре знайомим йому. З метою зіставлення використовуються синоніми й антоніми. Зіставлення необхідне й у словотворчому аналізі слова. Сутність цього способу полягає в переносі значення відомого слова на невідоме або за подібністю значень, якщо залучаються синоніми, або за протилежністю, якщо використовуються антоніми. Найбільш доцільний такий порядок роботи: учитель називає синонім (антонім) і вказує те загальне, що є в значенні невідомого слова з даним словом, відомим дітям. Після цього учням пропонується вказати значення незнайомого слова або тільки відтінок значення, спираючись на зміст відомого слова. Така робота здійснюється під керівництвом учителя: він повинен вчасно підказати відтінки значень нового слова, які неможливо з'ясувати зі змісту відомого слова.

Важливе значення має логічне визначення поняття, що позначає предмет (явище, процес, якість). За допомогою цього способу розкривається зміст слова, а також виявляється його родова і видова характеристика. Обидві ці сторони поняття, зміст якого розкривається, чітко визначають лексичне значення слова.

Вибір способів семантизації слова залежить, по-перше, від того, в активний або пасивний запас воно вводиться; по-друге, від типу лексичного значення слова. Слова, призначені для введення в активний словниковий запас учня, вимагають не тільки роз'яснення їхнього змісту, але і розкриття їхньої лексичної сполучуваності, а також сфери їхнього стилістичного вживання. Щоб слово ввійшло в активний запас учнів, необхідно з'ясувати його лексичну сполучуваність (валентність) і сферу стилістичного вживання. З цією метою слід за поясненням слова показати типи слів, з якими розглянуті слова вступають у семантичний зв'язок. Відсутність такої роботи є однією з причин лексичних помилок. Добір слів, з якими вступає в сполучення досліджуване слово, може здійснювати як учитель, так і самі учні. Учні добирають приклади вживання цього слова в сполученні з іншими словами.

Кожний з перерахованих способів семантизації слів має обмежені можливості. Найчастіше пояснення лексичного значення слова будується на основі сполучення двох і більш способів, і залежить це від типу лексичного значення слова: конкретне воно або абстрактне, мотивоване або невмотивоване, пряме або переносне, емоційно забарвлене або емоційно не забарвлене, нейтральне або стилістично забарвлене. Так, для конкретних мотивованих слів із прямим значенням досить використовувати мотиваційний аналіз цього слова і наочність. Абстрактні слова семантизуються за допомогою логічного визначення і мотиваційного аналізу, якщо розглядається похідне слово.

Зміст роботи із семантизації слів ми бачимо не тільки в з'ясуванні їхнього лексичного значення; але й у вихованні уваги школярів до незнайомих слів, що формується й у процесі виконання вправ підручника і написання переказів.

Систематична робота в зазначеному напрямку приводить до того, що учні починають фіксувати свою увагу на незнайомих словах і мають змогу з'ясувати

їхнє значення в різних джерелах.

Програма з рідної мови [5] вимагає від учителя здійснення систематичної словникової роботи, що має забезпечити необхідну лексичну підготовку учнів.

Успіх на шляху збагачення словникового запасу першокласників у період навчання грамоти забезпечує застосування цілого ряду спеціальних, відомих у методиці початкового навчання мови, завдань: уведення додаткового лексичного матеріалу до вправи з букваря; добір складних за семантикою слів у речення для розбору; виконання словниково-логічних вправ; добір слів на орфографічне правило; складання з потрібними словами словосполучень або речень; складання зв'язних текстів за опорними словами.

В організації словниково-семантичної роботи доречним є використання різних типів словників: тлумачного словника, у якому містяться тлумачення значень слів; словника синонімів, призначення якого полягає в тому, щоб дати в розпорядження вчителя лексичний матеріал, необхідний в організації роботи з розширення запасу синонімів у мовленні учнів; розкрити значення слів; словника антонімів; фразеологічного словника, що допоможе школярам удосконалити культуру мовлення, збагатить їхній словниковий запас образними виразами; збірок прислів'їв, приказок, загадок, скоромовок, які сприятимуть формуванню позитивного ставлення до світу, збагаченню почуттів дитини, її мови й мовлення.

Тематичний словник школяра [4] – довідковий навчальний посібник, що містить понад 2000 слів, які згруповано у 87 тем. Ця навчальна книга, окрім можливостей використання з метою формування орфоепічних та орфографічних навичок, розрахована на збагачення, уточнення й активізацію словника молодших школярів у загальній системі навчання рідної мови. У доборі слів варто враховувати такі критерії: 1) практична значущість слова, тобто роль слова в пізнавальній і мовленнєвій діяльності учнів у процесі оволодіння курсом рідної мови; 2) частота уживання слова, регулярне використання його в мовленнєвій практиці школярів у зв'язку з вивченням програмового матеріалу; 3) семантична доступність слова – критерій, що

вимагає враховувати здатність учнів осмислити сутність явища, що позначається словом; 4) якісна повноцінність слова з боку семантичного, експресивного, стилістичного, граматичного й орфографічного.

Прийоми роботи і змістовна сторона завдань необмежені. «Значення слів у словнику розкривається за темами історичного, краєзнавчого, народознавчого, природознавчого, мовознавчого, мистецтвознавчого, спортивного, побутового та ін. характеру [4, с.3]».

Прийоми роботи можуть бути спрямовані на вироблення умінь: розташовувати дані слова за абеткою, шукати в словнику слова однієї тематики, знаходити помилки в алфавітному розташуванні слів: яке слово «заблукало»; указувати кілька букв перед буквою «еф», кілька букв після після «ем»; указувати шість останніх літер алфавіту, п'ять букв після «де», «пе», «ер» і т.ін..

Особливої уваги заслуговує процес засвоєння дітьми структури словникової статті. У ній після вихідного слова в квадратних дужках подається правильна літературна вимова, переклад на російську мову. З абзацу розкривається лексичне значення слова. У деяких випадках після тлумачення слова подано синоніми. Значна кількість слів ілюстрована прикладами. Це – художні тексти, у яких вживається заголовне слово. Часто це слово описується у формі загадки, казки, народної пісні, прикмети, лічилки, скоромовки, прислів'я, приказки або смішинки.

Зупинимося на методичних умовах, що забезпечують результативне використання «Тематичного словника школяра» на уроках навчання грамоти. Правильний вибір місця словникової роботи в структурі уроку рідної мови. Це залежить від майстерності вчителя. Словник може використовуватися в будь-якій частині уроку, коли виникне необхідність уточнити або розширити значення слова. Найчастіше це колективна робота всім класом з уточнення лексичного і граматичного значень слова, що знадобиться учням у майбутній творчій роботі. Можна включити дане слово в словниковий диктант, після перевірки якого уточнити значення слова за словником.

Найбільш розповсюдженою все-таки є індивідуальна робота насамперед з тими учнями, що раніше закінчили вправу або завдання підручника. Завдання за словником повинно бути коротким, логічно пов'язаним із вправою підручника і мати вихід у мовленнєву практику.

Підбираючи слово для лексичної роботи, треба мати на увазі або спрямованість на майбутню творчу роботу, або особливості вимови, написання, багатозначність слова, його синонімічний ряд, антонімічні пари. Коли засвоєне слово, тобто учень запам'ятав його вимову і написання, знає його значення (або кілька значень), синоніми; можна переходити до сполучень малих форм. І тоді мовлення вихованця стає вільним. Ліквідувавши скутість дитини, учитель має змогу працювати над недосконалим дитячим висловлюванням, знову і знову звертаючись до словника.

Іншою методичною умовою, що забезпечує ефективну роботу зі збагачення словникового запасу школярів за допомогою «Тематичного словника школяра», є формування стійких внутрішньопредметних зв'язків у процесі роботи над словом. Це реальний шлях усвідомлення понять і разом з тим розвитку операційних умінь школярів. Уважне читання словникових статей має привести молодших школярів до усвідомлення в слові взаємозв'язку лексичного значення слова, його фонетичних ознак і граматико-орфографічних значень. Інакше вимовлене слово не буде зрозуміле грамотною людиною, вона буде «різати слух». Зв'язки розуміються і встановлюються дітьми поступово, у міру вивчення граматики, правопису і словотвору.

Важливою методичною умовою, що забезпечує результативність використання «Тематичного словника школяра» на уроці є розвиток емоційних процесів особистості. Мається на увазі не просто показ малюнків або застосування розповідей, що формують інтерес до слова і мови в цілому. Мова йде про багатство переживань, пов'язаних з пізнанням самого слова, правильністю його розуміння, точністю вживання в мові в різних значеннях, умінням замінити слово іншим, більш точним, виразним. Такий емоційний підйом постійно має мати місце на уроках рідної мови.

Словникові статті «Тематичного словника школяра» є сполучними ланками, що поглиблюють, уточнюють ті самі поняття з різних навчальних предметів, знайомлять з невідомими значеннями, ознаками. Усе це формує розумові операції, поповнює словниковий запас, розвиває мовлення, збагачує дитину знаннями, виховує особистість.

Досить часто після виконання завдань букваря дітям пропонується розкрити значення деяких словосполучень. «Тематичний словник школяра» тут служить довідковим посібником.

Читаючи статтю словника, діти міркують під керівництвом учителя, уточнюючи лексико-семантичні відтінки слова. Це дуже важливо для виховання і розвитку дітей. Під час підготовки до творчої роботи вчитель заздалегідь активізує лексику учнів: уточнюється значення слова, діти аналізують його істотні ознаки, пряме і переносне значення, якими близькими за змістом словами можна замінити слово, можна чи ні вжити протилежні за змістом слова, стійкі словосполучення.

Наведемо авторську розробку конспекту урока-презентації словника в 1 класі.

ТЕМА: Розвиток артикуляційно-вимовних умінь. Словниково-логічні вправи. Презентація „Тематичного словника школяра”. К.С.Прищепи та В.Г.Лук’яненка.

МЕТА: розвивати артикуляційно-вимовні вміння, мислення школярів, збагачувати словник учнів, заохочувати до самонавчання через роботу з довідковою літературою, вчити працювати разом, ознайомити з першим словником у їхньому житті, виховувати гуманні почуття.

ОБЛАДНАННЯ: „Тематичні словники школяра”, казковий будиночок, індивідуальні картки із завданнями кожному учневі, таблички з чистомовками, лист від пана Морока, паспорт словника, звукозапис-звернення книжки.

ХІД УРОКУ:

I. ОРГАНІЗАЦІЙНА ЧАСТИНА.

Заохочення до роботи.

- Сьогодні на уроці навчання грамоти у нас у класі з'явився ось такий будиночок. Мені дуже хочеться дізнатися, хто в ньому живе. А вам? То ж давайте довідаємось. А що ж треба зробити, перш ніж увійти?

- Треба постукати, подзвонити.

- Легенько стукаємо середнім пальчиком правої руки. А тепер двома. Спробуємо всіма, нехай думають, що дощик іде. Ніхто не виходить...

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА. 1. Артикуляційно-вимовні, творчі вправи: *вправи на розвиток фонематичного слуху, самостійна робота; робота з чистомовками; вправи з римування.*

2. Словниково-логічні вправи. Робота в парах. Перевірка.

3. Презентація книги.

- Ось і складні завдання здолали. Тихіше! Я чую, як скриплять двері (звукозапис). Дивіться, вони відчиняються!

3.1. Звернення книжки до дітей.

- Здрастуйте, діти! От я і з вами! Дякую, що так старанно й наполегливо ішли назустріч зі мною. Так багато завдань виконали. Я ваш перший словник. Я проведу вас далі своїми сторінками в країну краси рідного слова. Допоможу вам правильно писати, вимовляти слово, розтлумачу його значення, дам переклад російською мовою. У мені ви знайдете вірші, загадки, скоромовки, лічилки, прислів'я та приказки, де є згадуване слово. Статті у словнику розміщені за алфавітом з обов'язковим наголосом.

- Посміхніться нашій гості, привітайте її і запросіть на гостину до нашої оселі, у це приміщення, в нашу другу домівку. А це що?

- Паспорт.

3.2. Відомості про словник.

- А що таке паспорт?

- Це особистий документ.

- Подивимось, що у ньому. Народився у 1997 році. Місце народження – місто Київ, вул. Обсерваторна, 23. Він – син авторів Катерини Степанівни Прищепи та Василя Григоровича Лук'яненка.

4. Робота зі словником.

- А зараз сюрприз. Загляньте до своїх портфеліків і подивіться, чи немає там чогось новенького? (Діти виймають словники). Розгляд книжки. Читання розділу „Абетка” кращими читачами. Перегляд розділу „Книга”. Читання окремими учнями тлумачення слів за власним вибором.

III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА. Підсумок уроку.

- Хто виявився мешканцем казкового будиночка? Він вам подобається? Що було цікавого? Що було нового? Дякую вам за роботу на уроці! (Репортаж).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у зазначеному напрямку. Таким чином, у процесі роботи над збагаченням словника першокласника поряд з навчальним завданням, реалізується і практична мета розвитку мовлення молодших школярів. За допомогою словника дитина вчиться використовувати лексичні засоби мови у власному мовленні. Отже, з одного боку, вона збагачує й уточнює власний словниковий запас, а з іншого боку, домагається уміння користуватися своїм словниковим запасом у мовленні і робити це лексично точно, граматично правильно, виразно, показуючи уміння тонко відчувати значеннєві відтінки слова.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у з'ясуванні шляхів забезпечення наступності між дошкільною та початковою ланками освіти в реалізації завдань збагачення словника дітей 5-7 років.

Література:

1. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі: Метод. посіб. – К.: Освіта, 2006. – 268 с.
2. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології. Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 351 с.
3. Методика викладання української мови: Навч. посібник / За ред. С.І.Дорошенка. – К. Вища школа, 1992. – 398 с.

4. Прищепя К.С., Лук'яненко В.Г. Тематичний словник школяра. – К.: гала, 1997. – 336 с.
5. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1 – 4 класи. К : Початкова школа. – 2006. – С.12-78.